

ПРО ТОТЕМІЧНІ УЯВЛЕННЯ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МІФОЛОГІЇ**

Тотемічні міфи складають один з найпоширеніших типів міфотворчої діяльності людини родоплем'яного суспільства. Водночас вони належать до того типу міфів, які найраніше потрапили в поле зору дослідників-етнографів, психологів та психіатрів, філософів і літературознавців.

У багатющій спадщині досліджень тотемізму, починаючи з 70-80-х років XIX ст., в працях Дж.Леббока (J.Lebbok), Дж.Фрезера (J.Frazer, 1854-1941) та Г.Спенсера (H.Spencer, 1820-1903) розгляду піддані форми історичних виявів тотемізму, його багатогранні зв'язки з іншими елементами первісного світогляду й соціальними структурами, його сліди й релікти в продуктах духовної творчості пізніших епох (докл. огляд літератури див.: Ляликов Д. Тотемизм //Философская энциклопедия.- В 5 т.- М., 1970.- Т. 1.- С. 250-251)

Особливо ґрунтовному аналізу в літературі були піддані такі аспекти тотемізму як його зв'язок з інститутом екзогамії (Фрезер [Фрезер Дж. Золотая ветвь.- М.,1983]) та обрядами родоплем'яні організації (Б.Малиновський (Malinowski, 1884-1942)) - особливо обрядом ініціації і через нього зі з'ясування ролі тотемізму в структуруванні суспільства та соціалізації індивіда (М.Еліаде (M.Eliade, 1907-1986) [Элиаде М. Тайные общества.-М., 2002]).На багатому історичному матеріалі прослідковано роль тотемізму в формуванні єдності всіх членів спільноти (Ю.Семенов [Семенов Ю. Возникновение человеческого общества.- Красноярск, 1962]) та становленні культуротворчої діяльності людини (С.Токарев [Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие.- М.,1964]).

Явище тотемізму в давньоукраїнській міфології розглядалось (щоправда, скоріше, дотично, через аналіз моральних аспектів у продуктах фольклорної творчості) в працях Г.Булашева [Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування.- К., 1992], О.Воропая [Воропай О. Звичаї нашого народу.- В 2-х т.- Мюнхен, 1958], М.Чумарної [Malinowski B. Rolle des Mythos im Leben //Malinowski B. Schriften zur Anthropologie. Bd 4/2.- F/a M., 1986].

---

* Ятченко В.Ф. – доктор філософських наук, професор Національної аграрної академії (м. Київ).

** © Ятченко В.Ф., 2003

На сьогодні в дослідженні проблем тотемізму в українській міфології дохристиянської доби залишається багато нерозкритих проблем. На відміну від стану вивчення західноєвропейської міфології, нез'ясованим залишається проблема архетипічного підґрунтя тотемістичних уявлень в українській дохристиянській міфології, ролі тотемізму в спробах розв'язання людиною метафізичних проблем свого буття. Це дуже важливі проблеми дослідження світоглядних основ національного буття, але й дуже складні. Спробуємо окреслити контури деяких із цих проблем.

Розпочнемо з питання про пов'язаність тотемістичних уявлень з архаїчними психофізіологічними структурами - з тим, що К.Юнг (K.Jung, 1875-1961) називав архетипами, колективним підсвідомим. Насамперед слід відзначити, що ми не маємо цілісних текстів давньоукраїнської міфології, де б збереглись в первісному стані уявлення тотемістичного світогляду, як це є, наприклад, в австралійській міфології чи міфологіях ряду африканських племен. Це, безперечно, накладає свій відбиток на дослідження, різко ускладнюючи їх, збільшуючи гіпотетичність їх висновків. Але в тих продуктах міфологічної свідомості дохристиянської доби, які, будучи первісно сакральними текстами, збереглись в народній пам'яті й були зафіксовані дослідниками у вигляді українських обрядових пісень, казок чи замовлянь, ми зустрічаємо немало реліктових окрушин міфологічного, в тому числі й тотемістичного світогляду. І це дозволяє (ба більше - унеобхіднює), застосовуючи розроблені й апробовані в етнопсихології й філософії методи, частково реконструювати елементи прадавнього світогляду.

Подивимось спочатку, як були репрезентовані в українському фольклорі найпоширеніші згадки про тотеми. Нестеменно, одним із найархаїчніших тут (як і на загал в світовій міфології) виступив тут образ дерева, позаяк дерево - це один із архетипічних образів.

Не треба бути глибоким знавцем української фольклорної спадщини, аби помітити, що одним із найчастіше згадуваних образів у текстах українських народних пісень, колядок, загадок і замовлянь є саме образ дерева.

Дерево в тих текстах українського фольклору, корені яких сягають далеко в глибіню язичницьких вірувань, є (разом з архетипами води, каменю, змії, гори) центром первісної моделі світобудови. Воно є також місцем, де мешкають сили, що допомагають людині у боротьбі проти злих сил, тобто виконують ту головну роль, яка призначена в міфологічному світогляді тотемам. Ось, наприклад, в текстах багатьох українських замовлянь фігурує образ сокола, що сидить на дереві і

“розганяє уроки”, “розмітає крикливці”, а під деревом (в текстах інших замовлянь) сидить дівчина, яка викликає з тіла пропасниці чи зашиває рани й зупиняє кров. Також за давньою традицією українці в дуба просять сили для сина, а в берези - для дочки. Бачимо, отже, переплетіння в образі дерева космогонічних та тотемних елементів міфологічного світогляду, а сам тотем корелює тут з образом першотворця. Залишилися в українських казках і сліди (хоч і дуже нечисленні) міфу про походження людини від шлюбу жінки з тотемом-деревом (всім-бо відомий персонаж Котигорошка з однойменної казки).

Дерево, як бачимо, сприймається як помешкання божества, а інколи і як саме божество - добре чи зле. Це залишило свій слід у народних повір'ях про чудесні властивості того або іншого дерева: бузина - дерево диявола, суха верба - житло чорта, липа відвертає прокляття жінок від чоловіків та ін. В ряді текстів обрядових пісень подибуємо ставлення до дерева або до трави як до втілення конкретного бога чи божества. Особливо це видно по текстах веснянок і гаївок. Отже дерево (як і інша рослина) - тіло й кров бога. Це вже пізніша раціоналізація первісного архетипу, міфологічне його переосмислення, в якому архетип знятий в міфологічній свідомості. Споживання тіла й крові божества означає прилучення до нього й переймання його сили й міці. Звідси бере початок духовно-практичний аспект використання людиною лікарських рослин. (Найрельєфніше це виявило себе в грецькій міфології. З тіла Аттіса, який себе оскопив і вбив, виростили - за проханням батька Аттіса Агдітіса до Зевса - квіти й дерева). Водночас це ж божество вимагало собі жертв, що свідчить на користь розуміння дерева як втілення тотему. Таку рису міфологічних уявлень спостерігаємо і в уламках міфологічного світогляду предків східних слов'ян. Дуби на горах, як описує О.Воропай [Воропай О. Звичаї нашого народу.- В 2-х т.- Мюнхен, 1958.- Т.2.- С. 23-25], використовувались нашими предками для поганських ігрищ, неодмінним елементом яких ставали ритуали жертвопринесення. Підтвердженням цьому слугує зокрема відома дитяча гра “горю-дуба” або “горю-пень”. В ній між гравцями-дівчатами ведеться такий діалог:

- Горю, горю пень!
- Чого гориш?
- Красної дівчини хочу!
- Якої?
- Тебе молодій!

Після цього “красна дівчина” втікає з гори на долину (це характерно!), а “горю-дуб” намагається її зловити.

Релікт жертвопринесення тотемові тут очевидний. Вибір же його атрибутів (гора, дерево, вогонь) має, певно, ще давніше походження, Вони (атрибути) закорінені у “вічних” архетипах. Мабуть тому, хоч сам обряд себе давним-давно зжив, знищив і забувся, його атрибути актуалізуються й зараз у дитячих іграх та народних піснях, де фігурує образ дуба на горі (“Ой на горі сухий дуб стояв”, “Ой на горі два дубки”) або в русальних піснях, пов’язаних з хороводом навколо прибраного дерева. А з іншого боку маємо тут релікт явища надзвичайної ваги. Бачимо спробу перенесення об’єкту жертвопринесення як священного акту з людини на іншу істоту, в даному разі - на дерево. Важливість цієї обставини полягає в тім, що в такий спосіб підсилюється дія заборони канібалізму, адже в цьому разі реальне поїдання органів людського тіла самими ж членами спільноти замінюється символічним “поїданням” жертви деревом-тотемом.

З іншого боку, дерево сприймається як засіб досягнення людиною мети виломлення за межі існуючого буття й проникнення в інші світи. Етнографи відзначають, що предки українців раніше ставили на могилах дерево, щоб душі по ньому легше було піднятися на небо (може й сьогоднішній звичай садити на могилах дерево започаткувався звідси?). У багатьох українських казках герой по дереву лазить на небо і здійснює там свої подвиги.

У пізніших текстах дерево в центрі Всесвіту замінюється християнізованими персоналіями: Пречистою, Іваном Богословом, Ісусом. Прадерево все частіше в народній творчості репрезентується конкретними породами дерев - калиною, березою, дубом, грушею, лозою, тополею, яблунею, а відтак архетип поступово витісняється однією з форм своєї раціоналізації - етноархетипом. А вже етноархетип неодмінно виступає в різноманітті своїх форм. Видатний український етнограф К.Сосенко (1861-1941) витлумачує таку різномірність як вказівку на те, що наші предки вбачали творчу силу природи в кожному місці землі. Може це й так, а можливо, що ці різновиди священного дерева відбили уявлення про конкретні тотеми різних племен або родів. В будь-якому разі тотемічний елемент світогляду проглядає тут вельми промовисто. І це є не лише в казках. Концепти дерева, моря, гори у своїй єдності зустрічаються у веснянках, гаївках.

Можна, отже, стверджувати, що архетип дерева - це своєрідний світоглядний сфінкс, в якому людина вже (і водночас ще

лише) проламується крізь тіло божества - природної за своїм походженням істоти. Людина вже починає відчувати свою відмінність від божества, свою самість, і в той же час вона ще боїться цієї самості, тому раз-по-раз знову намагається *злитися* з божеством, прихилитися під його захисток.

Таким чином, на прикладі дослідження дерева як тотему в українській дохристиянській міфології ми можемо припустити, що тотемізм - це одна з найперших спроб людини поставити і відповісти на питання: хто я є? Це спроба самоідентифікації людини, спроба поглянути на себе ніби збоку і визначити свою сутність. Звичайно, тут ще зовсім не йдеться про теоретичний інтерес: питання про своє походження людина ставить для того, щоб довести свою генетичну єдність з могутнім тотемом і у єдності з ним протистояти злим силам (духам, хижакам чи вороже налаштованим чужинцям). Та все ж бачимо в цих спробах перші пошуки відповідей на ті питання, які хвилюють людину протягом усього її існування.

З тотемним образом дерева в українській дохристиянській міфології пов'язаний ще один важливий культурно-історичний феномен - образ божества, яке творить світ з власного тіла. В давньоіндійській міфології відомий образ Пуруші - першолюдини, з тіла якого виникли елементи світобудови й світова душа. В давньоукраїнській міфології, очевидно, теж був подібний образ, але яким він був нам невідомо. Залишились лише уламки міфу, в якому розповідалось про якесь божество чи бога, котрий створив природу з власного тіла. Ці уламки збереглись в текстах русальних пісень. Те, що таких текстів збереглося кілька, дозволяє розширити поле досліджень і робить їх результати надійнішими.

Маємо текст однієї купальської пісні, у якій ідеться про те, як дівчина пішла до Дунаю по воду, ступила на хитку кладку, впала у воду і втонула – її мати зібрала людей і дала їм такий заповіт:

- Не беріте, люди, в Дунаї води,
 В Дунаї вода - Ганнина сльоза.
 Не ловіте, люди, у Дунаї щуки,
 В Дунаї щуки - Ганнині руки.
 Не ловіте, люди, у Дунаї сомів,
 У Дунаї соми - Ганнині ноги.
 Не ламайте, люди, по лугам калини,
 По лугам калина - Ганнина краса.
 Не рвіте, люди, по лугам терну,

У лузі терен - Ганнині очі.
 Не косіте, люди, по лугам трави,
 По лугам трава - Ганнина коса.

[Ігри та пісні.-К., 1963.- С. 389]

Перед нами унікальний текст, в якому зафіксована одна з найранніших форм міфологічного уявлення про творення світу з тіла першотворця. Персонаж тут поринає в Дунай, тобто зливається з архетипом води, яка, за переконанням К. Юнга, позначає прастихію, позачасовість, вічне начало. В іншому тексті купальської пісні героїня топиться сама, не стерпівши наруги, і з її тіла також творяться елементи природи і вона сама знову ж заповідає людям не брати з моря води, а з городу зілля, не ламати калини і т. ін. Цього разу теж бачимо феномен творення світу, але тепер підкреслюється момент самопожертви творця, в сюжет вноситься складник трагізму. Бачимо також сліди табування певних дій, зумовлені тим, що споживання певних речей є споживанням тіла бога, тотемного першопредка. Прадавнє минуле висвітило краєчок своєї таїни первісного синтезу тотема і табу.

Але найпоширенішим в давньоукраїнській міфології образом тотема є поза будь-яким сумнівом образ тура (в різних текстах зустрічаємо різновиди цього образу - олень, бик, корова). Це вже етноархетипічний образ, символ більш розвиненої міфологічної свідомості, а тому позначає собою складніші духовні, культурні феномени. Пригляньмось до нього ближче.

Походження цього образу, безперечно, соціально-культурне; жодної поважної підстави для твердження про його архетипічну природу немає. Образ бика в світовій міфології часто-густо пов'язаний із носієм влади – чи то над богами й людьми як бог (Зевс), чи над людьми як культурний герой (Манді в нуристанській міфології) або ж як реальний управитель (бик як символ влади єгипетського фараона).

Українська (а почасти й загалом слов'янська) фольклорна спадщина міфологічного походження кореспондує нам образ бика як:

а) тотема-зачинателя роду. В казці “Іван Бикович” герой (дитя-богатыр) народжується від шлюбу жінки з тотемом-биком. Аналогічні сюжети є в російських, болгарських казках;

б) своєрідного оберегу або ж точніше істоти, яка здатна допомогти в боротьбі зі злими силами. “Лихі речі, лихі мислі на добре переверніть, бо Іван їде чорними волон”, - говориться в українському замовлянні. В болгарській казці “Хлопчик-орач” розповідається про те, як хлопчик за допомогою чарівних телят, отриманих у знахарки, рятується

від підступів чаклунки, здійснює подвиги. І ще одна характерна деталь: в сюжеті цієї казки теля підчепило рогом сонце і те повернулось із вечірнього пругу в zenit.

Чому така симпатія до цього образу і звідки така віра в чудодійну силу бика (або тура, як його називають в українській міфології)? Найімовірніше, що маємо тут справу з тотемом. На цю думку наштовхують і дані археологічних розкопок. В так званому першому кромлехові Велико-Олександрівського кургану зберігаються залишки принесеного в жертву бика, вміщені в середині (в ділянці серця) людиноподібної конструкції кургану. А ось у похованні Висока Могила - навпаки: зроблена досипка у вигляді голови бика, а небіжчик лежить у лівій частині досипки, де мусить "поміщатись" серце бика. Ю. Шилов небезпідставно вбачає в цьому ототожнення сузір'я Тельця й людини. В колядках та щедрівках часто згадується дев'яти-, а інколи десятирогогий тур. Ймовірно, що це образ оленя. Пізніше ці образи поєдналися. Олень же був священною твариною (чи може й божеством) ще за часів київського князювання Олега (882-912). Про це свідчать і малюнки та написи на уламках язичницького святилища, знайдені у 1884 р. в с. Буша Ямпільського району на Вінниччині. На уламку стіни зображена людина з чашею в руках, що стоїть навколішки перед деревом; за людиною стоїть олень. І напис: "Аз есмь Миробог, жрец Ольгов". Тут же знайдені записи з іменами Перуна й Хорса, Олега й Ігоря [Степовик Д. Скарби України.- К., 1990.- С. 28].

Про тотемні функції бика повідали нам українські та російські народні казки. Герой казки "Іван Бикович" відзначається надприродною силою, перемагає змія. Корова рятує й ошчасливорює героїню в казці "Крихітка Хаврошечка". Створення цих сюжетів вочевидь належить племенам, тотем яких - бик. А якщо до уваги прийняти те, що Хаврошечка була пастушкою, то можна, хоч і з великою часткою умовності, допустити, що авторами таких міфологічних сюжетів були скотарі.

Примітним у образі тура є його зв'язок із сонцем. В нуристанській міфології бог Манді (зміеборець, деміург, культурний герой, про якого вже згадувалось) виступав у образі бика, на плечах у нього були сонце й місяць. В українській щедрівці на одному із рогів тура стоїть терем, а в теремі - сонце. А в одній із колядок співають про парубка, в якого сорочка шита "в сонці в віконці", а сушена "в тура на розі" [Колядки та щедрівки.- Коломия, 1990.- С. 7]. Маємо деякі підстави вважати, що бик був символом Сонця в трипільців. О.Знойко в монографії "Міфи Київської землі та події стародавні" пише, що під час

розкопок Луки-Врублевської на Дністрі знайдено піч, що символізувала Сонце. Під нею була захована голова бика, а в печі спалювались жертви - кам'яні жіночі фігурки.

Боротьба племен, які мали різних тотемів, різні культу відбилась і на образі тура в українському фольклорі. В одній з щедрівок співається про поєдинок Іванка з дев'ятирогим Туром (Оленем). Переможений тур віддає Іванкові свої роги (символ влади чи святості. Цей же символ зустрічаємо і в єгипетській міфології). Згадаймо, що в уявленні багатьох племен вбити чи підкорити тотем – ворога означає перемогти й саме плем'я ворожого тотему. “Звіриний образ чорта, з рогами, з хвостом, з шерстю, показує його давніший образ міфологічного тура-оленя з дев'ятьма рогами”, - вважає І.Нечуй-Левицький [Нечуй-Левицький І. Світогляд нашого народу. Ескіз української міфології.- К., 1990.- С. 57]. Як не згадати тут і колядки, в яких колядники “погрожують”: “Як не даси пирога, візьму бика за рога та виведу на поріг, та викручу правий ріг. Буду рогом трубити, а воликом робити”.

Як бачимо, в фольклорі й міфології українців зустрічаються цілком протилежні за компліментарністю спогади про етноархетип бика. Тож знову напрошується думка про збереження в історичній пам'яті уламків світогляду різних етносів. Та й висліди археологів ніби зміцнюють цю думку. Б.Рибаків звертає увагу на те, що в речах, знайдених при розкопках лісостепових курганів, на відміну від скіфських степових, часто зустрічаються зображення оленя (лося) [Рыбаков Б. Язычество Древней Руси.-М.,1988.- С. 61]. Але ж саме скіфські ідоли зображуються з турячим рогом в руках. Залишається припустити, що образ дев'ятирогого тура-оленя, то вже пізніший сплав уявлень різних племен про різні тотеми.

Отже, креативна функція образу бика полягає в тім, що його використання надає нам частку матеріалу для поглиблення знань про етногенез українців. Для виявлення ж закономірностей і особливостей становлення ментальності українського етносу цей етноархетип може прислужитися хіба що як допоміжний матеріал.

Як бачимо, навіть побіжний погляд на проблему тотемізму в українській дохристиянській міфології розкриває нам нові грані важливих проблем становлення особистості, розвитку світоглядних уявлень в системі міфологічної свідомості.